

ארז הרצל ותומר וולפסון ב־1912, וכיום (ברוש אוסישקין יבש)

אוסישקין נוטע בצד גדם "ארז הרצל" בארזה, 1929

את ראשי התנועה הציונית ומדינת ישראל. כצנלסון, ארלוזורוב, טשרניחובסקי, ביאליק, בן-גוריון, אוסישקין - כולם שהו בו. רבים ביקשו "פרוטקציה" להסדרת חופשתם בארזה, ואף סיפרו ששיחיים ערבים התארחו בו בעילום שם.

מאז 1915 היה הגדם של "ארז הרצל" מונח בחצר בצלאל, ומבקרים נטלו ממנו פיסות למזכרת. ב־1937 השיג יוסף פריד, מנהל בית ההבראה, תרומה מיוחדת מקק"ל לשימור השריד ההיסטורי ולשיקום אתר הנטיעה. הגדם טופל באמצעים כימיים מיוחדים והוצב בשטח בית ההבראה, בתוך תיבת זכוכית. עזריה כהן, מתכנן "גינת הרצל", סיפר בזיכרונותיו על חנוכתה:

זה היה ביום המספד למות הרצל [...] אנשים רבים נתכנסו ע"י "ארז הרצל". ענדו את העץ בסרטים שחורים [...] איזו תוגה שכנה אז בהר! [...] ומני אז היה הדבר למנהג לבוא שנה שנה ביום כ' תמוז לפקוד את "ארז הרצל" ולהתייחד עם זכר המנהיג הנערץ [...] וכאשר שלמה המלאכה בידינו, הרגש הרגשנו, העושים בה, כי הנה מלאנו חובה קדושה לשוות לפינת הזיכרון הזו צורה יאה לפי מיטב יכולתנו.

מה נטע אוסישקין, ומתי?

ידוע היה שאוסישקין נטע "ארז" ליד ארז הרצל, אך הנטיעה יוחסה בטעות לאירוע שנערך ב־1920. הפתרון מצוי בעיתון "דבר" מיום 29.5.1929: בכתבה שכותרתה "חג גמר הבניין של בית ההבראה ארזה" מתוארת נטיעת עץ בידי אוסישקין בסמוך לגדם העץ שנטע הרצל. בטקס הנטיעה נכחו מאות אורחים ונכבדי היישוב: הנרייטה סאלד, ז"ר יסקי מ"הדסה", הרב ברלין, בוריס שץ, נציגי הסתדרות המורים, אבינעם ילין (שסבו יהושע רכש קרקע במוצא ב־1860) ועוד. על חידוש הנטיעה כתב הבוטנאי אפרים הראובני ל"דבר" (27.5.1929):

העץ שנגדע היה אמנם מפורסם בפי העם בשם "ארז הרצל", אבל, כידוע, היה זה לא ארז, כי אם ת א ש ו ר (הנקרא היום בפי העם בטעות ברוש). והנני מציע שישתלו במקומו היום

מוט התורן להנפת דגל האוניברסיטה העבריה, אשר תכונן בירושלים במהרה בימינו".

ב־7 בפברואר 1920, ארבעה ימים לאחר ט"ו בשבט תר"ף, הגיעה למוצא משלחת מכובדים: אנשי הוועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל ובראשם אוסישקין, הנציב לעתיד הרברט סמואל, הגנרל בולס (מושל הצבאי של ארץ ישראל) ומושל ירושלים רונלד סטורס. סמואל ואנשי הוועד הלאומי נטעו שישה עצי אורן, ובעיתונות דווח בנוסף שאלפי ילדים נטעו 500 עצים "סמוך לארזו של הרצל". ב־1922 דיווח האגרונום אטינגר לקק"ל כי הצליח לשקם את תומר וולפסון החרוך, שחזר לצמות.

ארזה - היכל הנופש וההבראה

ב־1919 יזם אברהם הרצפלד הקמת סנטוריום לקידום הזכויות הסוציאליות של האדם העובד. בירושלים הקימה סיעת "אחדות העבודה" בית הבראה לפועלים חקלאיים בשכונת הבוכרים, ובעקבות העלייה השלישית נתעורר הצורך להרחיבו. שב ועלה הרעיון שהגה הרצל במוצא: "אצל הארז שנטע האדם הגדול, המנוח דר' הרצל [...] לכונן בית גדול רחב ידיים שיהיה מעין מעון קיץ או מעין מרפא בעד חלושי כח וחולים שנתרפאו [...] והמקום הזה יקרא בשם הרצליה". ב־3 בנובמבר 1922 רכשה הסתדרות העובדים מבנק אפ"ק, בסיוע קק"ל, מגרש במוצא ששטחו עשרה דונם. בחוזה המכירה התחייבה הסתדרות לבנות בתוך שנתיים "בית הבראה בשביל פועלים עברים", לקרוא לשטח "נוה-שאנן - הרצליה" ולציינו בשלט בולט, וכן "לשמור על העצים שנטעו שמה הרצל, ולפזון ואחרים" (בחוזה צוין "עץ הרצל נקטע בעת המלחמה"). על התכנון הופקד האדריכל יוסף ברלין, שבנה מבנה מפואר בסגנון נאו-קלאסי, ואבן הפינה הונחה בל' בסיוון תרפ"ג (1923). כעבור שנה עמדה הקומה הראשונה, וב־1927 הושלמה הקומה השנייה. המוסד נקרא "ארזה - היכל הנופש וההבראה", והכיל 60 מיטות. בשנות פעילותו הממושכות שימש בית הבראה לעובד הפשוט, אך גם

השיקוף במוצא

מתוך: י" אופטושו, "צווישן ימען און לענדער", 1934, עמ' 68-70 (מיידיש: יעד בירן)

מרכב ציבורי נשפכו למעלה מעשרים צעירים שכמותם פוגשים בשיבות של ירושלים העתיקה. הם לבשו מעילים שחורים וכובעים רבניים שחורים. על פניהם המלאות דבקות - פאות ארוכות מסתלסלות.

הצעירים המבוהלים הביטו סביבם לכל עבר [...] שניים מהצעירים ניגשו ושאלו: "איך מגיעים לארז הרצל?" הפועל [...] העיף מבט לעבר הכנופיה שנתורה לעמוד סביב האוטובוס, וקולו היה מלא כעס: "אתם יודעים שכאן במוצא זהו בית הבראה? שפועלים באים לכאן כדי לנוח? ואם אתם מתעוררים עם התרגולים ורוצים דווקא אז לעלות לרגל למוצא זה עוול! אתם לא נותנים לישון!" [...]

הפועל הצביע על שביל קטן: "כשתגיעו לראש ההר, ל'הרצליה' תפנו ימינה. שם תראו גזע עץ מוקף באבנים". כנפות מעילים התעופפו, כובעים זעו ממקומם על המצח. הם פסעו יחדיו, פסעו במהירות, כלדבר מצווה, כמו היו צריכים למלא שליחות חיונית [...]. הצעירים נעמדו סביב "גזע הרצל" במעגל, נעמדו כמו על פי פקודה, והתנענעו בלהט כמו ב"כל נדרי": "שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא!"

זה קרה באופן כה בלתי צפוי, כה מהיר, שרק כאשר הצעירים, כמו עורבים שחורים, ניתקו מארז הרצל, רק אז נזכר נש [=בן דמות הסופר] שלאחר ה"שקץ תשקצנו" ירקה הכנופיה שלוש פעמים. נש בער מזעם [...] הוא עמד כמשותק. ולמרות שראה לפניו את הארז הגדוע, ראה את הצעירים הירושלמים בשחורים כמו ציפורים דורסות, ממהרים במורד ההר, עדיין לא היה בטוח שאכן ראה זאת כמו עיניו [...] מהעמק נשמעה שירה. אלה היו ה"לוחמים" שנכנסו אחד אחרי השני לרכב ובישרו לעולם כי ניצחו את ה"אויב".

עולים לרגל בארזה, 1928 (הארכיון הציוני המרכזי)

להביא בפני כב' את העובדות הבאות: לא רחוק מארז הרצל ומסביב למקום מתגוללים ענפים יבשים ועשבים שוטים וכול מיני שיירי בניין. הפנה לא מגודרת, אורחים ותיירים עולים ודורכים ברגליהם את הגנה כדי להצטלם וכד' [...] ולדעתי יש להוציא תוכנית מתאימה לשמירת המקום כראוי.

מנהל בית הבראה אריה סגל דאג לשיקום האתר. בעשורים הבאים נטעו נשיאי המדינה ברושים וארזים ב"שדרת הנשיאים" - בצד "ארז" הרצל, ברוש אוסישקין ודקל וולפסון. עם השנים פחת הצורך בבית הבראה בהרי ירושלים, והאתר ננטש והוזנח. ב-1996 נמכר השטח לחברת "הכשרת הישוב", המבנה המרכזי שימש מרכז כנסים ולימודים ולבסוף נעזב. באפריל 2009 מצאתי את התיבה שהגנה על גדם הרצל פתוחה לרווחה, והעץ נעלם. הגדם נמצא מוטל במרחק 20 מטר, הוחזר לתיבה ועוגן בבטון. האתר נוקה ונחנך מחדש ב-4 במאי 2009 בטקס חגיגי, כתחנה השישית במיזם ההיסטורי "בדרכו של הרצל". כמה מהעצים בשדרת הנשיאים לא שרדו את פגעי הטבע וההזנחה, בהם הברוש שנטע בן-צבי ב-1958 ו"ארז" אוסישקין - שזכה להגיע לגבורות, אך בראשית 2012 התייבש ומת.

לאחרונה אושר מיזם להקמת 220 יחידות דיור במתחם ארזה, ששלושה מאתרי הוכרו לשימור מלא בשל ערכם ההיסטורי וייחודם האדריכלי: שדרת הנשיאים, המבנה המרכזי ובניין המנהלה (נשנבנה בסגנון הבינלאומי). המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל קוראת לרשויות וליזמים לשמר את המורשת הלאומית, לשקם את "שדרת הנשיאים" ולהמשיך במסורת הנטיעות בה, ולהשמיש את המבנים לכלל הציבור למען הדורות הבאים.

תודה לפרופ' אהוד זיו ולד"ר דותן גורן.

ארז ממש [...] והשם ארז הרצל לא יהיה לשווא [...] את השתיל הרך של הארז הייתי מייעץ לשתול לתוך חלק העץ שנשא [...] הכרת של העץ "האב" משמש שומר נאמן לבן הרך [...] יהיה לדבר ערך של סמל: העץ שנגדע, ממשיך את גדולו אף כי יגדע, והוא מחבק בחובו את "ארז הרצל" הצעיר. הצעתו של ראובני לא התקבלה, אולם בנאומו אמר אוסישקין: "הנה התכנסנו אנחנו, בני הרצל וירשיו, לנטוע שוב את הארז אשר השונאים אמרו לגודעו לעולם. אחרי שלושים שנה הדרישות שהציג הרצל בפני וילהלם השני הולכות ומתגשמות ע"י אלה אשר הוא חונך לשם העבודה הזאת והארז אשר ניטע היום לא יגדע עוד, כי שומרים חדשים באו לשמור על הארז הזה ועל בניין האומה בכל הארץ". העצים שנטעו הרצל ואוסישקין אמנם היו ברושים, אולם בתודעת בני הזמן היה זה ארז - העץ האדיר ששימש לבניין מקדש שלמה. עד ראשית המאה ה-20 היו שקראו לברוש "ארז", ולהקבלתם יש סימוכין בתנ"ך ובגמרא (למשל, מ"ב יט, כג; משנה ראש השנה כג, ע"א). ב-1929 ידעו הנוכחים שהעץ שנשתל הוא ברוש, אך דברי אוסישקין על ארז סגרו מעגל היסטורי המחבר אותו הן למלך שלמה והן ל"מלך" הרצל.

בית הבראה נסגר בינואר 1948 והפך למרכז רפואי צבאי. הגדם נלקח לירושלים במשורין, והוחזר למקומו בשוך הקרבות. ב-1949 נפתח בית הבראה מחדש. אחד מאורחיו, פנחס רבי מתל אביב, כתב ב-7 בספטמבר 1952 להנהלת קק"ל: התבוננתי בפניה היסטורית זו ולצערי הרב נוכחתי לדעת, כי המקום הקדוש הזה נמצא במצב מזוהז. ומתוך חרדה לכבוד המקום ולאחריות המוסדות הלאומיים כלפיו, אני מרשה

לעיון נוסף

ג' ביגר ו' ליפשיץ, "עץ הרצל - ברוש או ארז?", טבע וארץ, 250 (יולי 1992).